

Susedky - bosorky

No též sa vyprávalo, že niekdo pobosoruje, že je to pravda. No a niekdo povie, že to pravda neni. Ale jedna babka stará, tá už zomrela. A mala susedu. A ten ded, ten sused chytro umrel. A jeho žena ochorela. No a ony potom v noci tak počítali, že hádam tá druhá susedka pobosuruvala.

(E.P., 79 r., ž, ZS, 1998)

Úvod

Predstavy o bosoráctve, t. j. o ľuďoch, ktorí používajú nadprirodzené schopnosti a magické praktiky s cieľom uškodiť iným ľuďom, existujú v kultúrach na celom svete a prežívajú v rôznych formách aj v súčasnosti s pozoruhodnou vytrvalosťou. V modernizovanom a industrializovanom západnom svete sa viera v bosorky považuje za znak primitivizmu, charakteristický pre zaostalé predindustriálne spoločensvá. Tento názor vychádza z klasických teórií modernizácie, založených na tradíciách osvietenstva: vývoj spoločnosti podľa týchto koncepcií predstavuje lineárny proces, hlavnou charakteristikou ktorého je vedecko-technický pokrok a prevládanie racionálnych názorov. Podobný lineárny model dejín sa však v súčasnosti už nepovažuje za všeobecne platný, najmä pokiaľ ide o náboženské predstavy, mágiu a vieru v nadprirodzené bytosti.

Proti tomu, že viera v bosorky je reliktom minulosti, hovorí aj jej pretrvanie v súčasnej Európe¹. Na Slovensku sú predstavy o magickom škodení súčasťou širších okruhov poverových predstáv a ľudových zvykov. V žiadnom prípade sa nedá hovoriť o tom, že patria minulosti: okrem stále živých poverových rozprávání o ich aktuálnosti svedčí napríklad aj nedávna udalosť na Myjave, keď 52-ročný muž dobil údajnú bosorku na smrť (*Sme* 19.7.2001). Zdá

sa však, že s vierou v bosorky sa na Slovensku naozaj môžeme stretnúť skôr v lokálnych rurálnych komunitách ako vo veľkých mestách².

Zmena v postojoch ľudí k predstavám o bosorkách v mestskom prostredí nemusí súvisieť s vedecko-technickým pokrokom a šírením vzdelanosti a osvetu, ale skôr so zmenami sociálnych vzťahov, ktoré boli dôsledkom industrializačných a modernizačných procesov. V porovnaní s veľkými a do určitej miery amorfnými mestskými komunitami sa dedinské spoločenstvo vyznačuje oveľa menšou mobilitou a pevnými susedskými vzťahmi. Susedia sa nielen navzájom dobre poznajú: sú jeden pre druhého priamymi konkurentmi v najrozličnejších sférach života. Tento fakt hrá dôležitú úlohu v predstavách o bosoráctve, pretože jadrom tohto pojmu je podozrenie, že niektorí ľudia zo závidi, nevraživosti alebo z pomsty používajú svoje nadprirodzené schopnosti a vykonávajú magické praktiky s účelom uškodiť iným ľuďom alebo aj celej komunite.

Táto práca nemá za cieľ vyvodenie ďalekosiahlych záverov o sociálnej pozícii dedinských bosoriek, ani aplikovanie antropologických teórií, relevantných v tomto smere. Mojim zámerom je skôr poukázať na dôležitý moment, ktorému sa pri skúmaní poverových predstáv často nevenuje pozornosť, a to že tieto predstavy do veľkej miery súvisia so sociálnymi vzťahmi a na druhej strane sú ich integrálnou súčasťou. Vhodný materiál pre ilustráciu tejto súvislosti predstavujú poverové rozprávania o bosorkách.

Cieľom tejto štúdie je ukázať na súbore slovenských poverových rozprávání, že predstava o bosoráctve predstavuje vysvetlenie negatívnych udalostí prostredníctvom sociálnych termínov: významné alebo opakované udalosti sú rozprávačmi prezentované ako dôsledok pôsobenia človeka s nadprirodzenými schopnosťami, ktorý má k svojmu konaniu určitý motív. V prvej časti práce sa budem venovať niekoľkým termínom, ktoré sa používajú pri podobnom vysvetlení a rozdielom medzi nimi. V druhej časti sa pokúsím ukázať, že poverové rozprávania o magickom škodení najčastejšie predstavujú

hľadanie motívu tohto škodenia zo strany iných ľudí. Tretia časť bude venovaná vzťahom údajných bosoriek so susedmi a charakteristikám pravdepodobných kandidátov na túto úlohu. Keďže mojím zámerom je len ilustrácia určitých predpokladov s pomocou konkrétneho materiálu, nebudem sa podrobne zaoberať teoretickými tézami v danej oblasti, avšak v závere sa pokúsím načrtnúť možnosti vysvetlenia vzniku podozrení o bosoráctve prostredníctvom konkrétnych antropologických teórií.

Materiál, použitý v tejto štúdií, pochádza z religionistických výskumov ľudovej viery na západnom a strednom Slovensku, ktorých som sa zúčastnila v rokoch 1998 - 2000 a taktiež z výskumu poverových rozprávání, ktorý realizujem na západnom Slovensku od roku 2001 do súčasnosti³. V úlohe človeka, ktorý nadprirodzenými prostriedkami škodí iným ľuďom v týchto rozprávaniach najčastejšie vystupujú ženy. Preto ďalej budem kvôli jednoduchosti hovoriť o bosorkách (strigách, bohyniach atď.), majúc pritom na mysli, že tento termín sa môže vzťahovať aj na mužov (bosorák, strigôň, zemský boh).

Porobenie, bosorka a bohyňa

Poverové predstavy o bosorkách netvorí homogénny názor: bosorkám sú pripisované rozličné vlastnosti, ktoré sú prítomné v odlišných typoch rozprávání. Všeobecne sa však dá povedať, že bosorky (strigy) predstavujú ľudí s nadprirodzenými schopnosťami, ktoré môžu používať s cieľom uškodiť iným. Práve tieto schopnosti odlišujú predstavy o bosorkách od predstáv o čarovaní (porobení), t. j. vykonávaní magických praktík s škodlivým účelom: čarovať môže ktokoľvek, aj keď nemá nadprirodzené schopnosti⁴. Porobenie je však najbližším pojmom k bosoráctvu a často je k nemu potrebná práve pomoc bosorky:

Aj robili všelijaké oné, keď niekto chcel komusi zle spraviť, voľačo, ja neviem, čo kosti, čo varili, voľajaké, lebo z mŕtveho, lebo z koho, ja neviem. A to, keď chcel niekomu spraviť zle, tak to varil, a potom to, keď vedel, že na to miesto pôjde, tak to tam vylal. A keď išiel tade, tak sa mu potom niečo stalo, lebo začal bláznit', lebo čo.

(A. V., 67 r., ž, ZS, 2001)

- Keď dievča chcela mládenca, nedávala mu nejaké bylinky?

- Nie, ale aj toto s týmto. Jakože bosorka jej zarobila. ... Dala jej zarobiť, keď to hen, tá istá, mať nevedela toho chlapca, lebo čo, ale nuž, chodila za bosorkou a tak. To bolo počuť.

(M. O., 77 r., ž, SS, 2000)

Bosorky teda môžu poskytovať magické “služby”, t. j. porobiť za odmenu. Možnosti niektorých z nich sú však širšie: neohraničujú sa škodením, ale zahrňujú odrobenie, liečenie, nachádzanie ukradnutých vecí a pod. Tieto ženy patria k zvláštnej kategórii bosoriek a nazývajú sa “bohyne”, “vedomkyne”, “vedmy”, “veštkyne” (mužský náprotivok takýchto žien sa na Myjave nazýval “zemský boh”). V Bielych Karpatoch takéto vedomkyne v súčasnosti žijú v Starom Hrozenkove (v minulosti bývali tiež v Žitkove, v Zemianskom Podhradí a v iných dedinách). Ich nadprirodzená moc sa údajne dedí z matky na dcéru. Je potrebné poznamenať, že bohyne sa mohli rozprávačmi nazývať bosorky, avšak naopak to neplatilo: “obyčajné” škodkyne sa nikdy nenazývali bohyňami, vedomkyňami a pod. Rozdiel medzi týmito dvoma typmi bosoriek očividne spočíva v širšom - pozitívnom a negatívnom - repertoári možnosti bohýň a v ich takmer profesionálnom pôsobení ako “odborníček” na mágiu:

Napríklad, kej sa pohnevali dve staré ženy, no, asi neboli dobré kresťanky, keď mali zlé úmysly, tak že vedzela jedna druhej porobic, že čo jej krava strácela mlieko a jej krava ho nadojila. No a že to chojeli na Hrozenkov na Moravu, peší, tam že bola nejaká vedomkyňa, nejaká bosorka, že dala také a také bylinky, a že ona sa musela dostať do jej, do tej maštale nepozorovane, tá druhá gazdiná, a dala jej to no, do valova, aby to tá krava zežrala. A ešte aj nejaké bylinky, nejaký odvar jej dala do vody tá bosorka, z toho Hrozenkova, a že kej išli tý

kravy na pole, že ona to naliala do hrodka, ošustla tú kravu. No a potom krava málo dojela. Málo, skoro prischla. A tamtej dojela dobre. No tak sa baby vadievali: ty si mi pobosorovala, ty bosorka stará. Ona sa kriepila že nie, tak zas potom že tá gazdiná že išla. No a tá bosorka, nie bosorka, ale čo to bolo na tom Vsetíne, tá nejaká vedomkyňa, nu, však hádam bosorka bola tiež, takže zas jej čosi dala, čo sa jej to mlieko vrátilo.
(K. K., 79 r., Ž, ZS, 1998)

Slovo “bosorka” sa často používa v spojení s ďalšími predstavami - gniavenie a urieknutie. Tieto pojmy nie sú totožné s bosoráctvom. Gniavenie sa viaže na spánok alebo na nočné hodiny a môže byť dôsledkom pôsobenia zomrelých. Na rozdiel od bosoráctva urieknutie nie je výsledkom zlého úmyslu (“ten človek za to nemôže”) a vzťahuje sa len na bežné chorobné príznaky. Aj urieknutie, aj gniavenie však môžu predstavovať prejav bosoráckych schopností:

Ale že kej niekto prejde že toho čo niekto zlý, má zlo, a vyleje to, od tej bosorky, že má porobené, takže v noci že ho pride gniavic. Že aby neležal naznačky že lebo chytro aby si na bok lahnul. Ale že keď leží ma chrbáte, takže príje to že jako čierna veľiká mačka, a na prsia sa mu to zvalí a že ho gniavi, gniavi, že až by ho skoro usmrtila.
(K. K., 79 r., Ž, ZS, 1998)

A oni boli v hore, a keď išli zhora, no však ja už neviem, že koho stretli, koho nie. Že za oči nikdo nemôže, to tak povedali. No a prišli domov, a im bolo zle a zle a zivalo a zivalo. Povedali mu: neni si ty určený? Asi bosorka, asi bosorka.
(A. J., 70 r., Ž, ZS, 1998)

Nadprirodzené schopnosti bosoriek sa prejavujú aj iným spôsobom, napríklad premenou na zvieratá (žaby, ropuchy, čierne mačky atď.): práve táto schopnosť je dôležitá v rozprávaniach o odhalení bosorky, keď napríklad ropuchu prepichnú vidlami a na druhý deň sa ukáže, že takto je poznačená suseda:

Teta išli do maštale a žaba tam bola. Tak boli dopálení, že teda, už im prišlo potom asi na myseľ, že voľačo musí byť, tak tú žabu prepichli. Vidlami. No a

žaba zmizla lebo čo, a na druhý deň už tá suseda mala nohy pofačované, povazané, ju nohy boleli, čo jej krv tiekla a to ona to mlieko chodila brať a tak sa premenila. Ale ona mala hrozné ozaj tie nohy, a to hovorili, to o nej hovorili, to bola pravda.

(A. V., 67 r., ž, ZS, 2001)

Moc bosoriek sa niekedy pripisuje pôsobeniu diabla. Najčastejšie je však táto ich moc dedičná alebo sa môže získať od inej bosorky, dokonca nechcene.

Zvyčajne sa predáva v hodine smrti dotykom:

Človek to takéto udalosti aj verí, aj nie, aj jako aj tý bosorky, též, boli lebo neboli. Na jednu babku, už zomreli, rozprávali, že jako ich stará mama bola bosorka. Že keď zomierala, že ona to musela niekomu tú, tú moc zanechať. A že ony išli pre ňu a že ich chytala, bozkávala, lúčila sa. No a potom vyprávali na nich, šak mladá, oslepla. Z ničoho nič, prestali vidieť na oči. Že, že z toho, z toho sa stalo, že nevedeli konať to kúzlo, že čo tý, spolok bosorácky od nich žiadal. No ale mladá, mladá, ostali normálne, každý sa čudoval, že oslepli, ani do oka im nespadlo, ani zápal nemali, jednoducho stratili zrak. Všetličo sa hovorilo.

(A, 70 r., ž, SS, 2000)

Pri svojom vlastnom výskume som zaznamenala rozprávanie, podľa ktorého dcéra údajnej bosorky odmietla podať ruku svojej zomierajúcej matke, pretože nechcela zdediť jej nadprirodzené schopnosti (práve túto bosorku obviňovali aj zo stykov s diablom). Bosorkinej dcére to však nepomohlo: v očiach ľudí zostala nebezpečnou osobou a napokon sa musela z dediny odsťahovať (A. K., 72r., ž, ZS, 2001).

Predstavy o nadprirodzenej moci bosoriek sa, ako vidíme, prelínajú s inými poverovými predstavami - gniavenie, porobenie, urieknutie - ktoré nie sú s nimi totožné, ale nachádzajú sa v jednom významovom poli: ich spoločnou črtou je vysvetlenie negatívnych udalostí ako dôsledku magického pôsobenia iných osôb. Takéto vysvetlenie sa môže ponúkať v rozličných prípadoch: choroba (človeka alebo dobytky), smrť, šialenstvo, nešťastná láska alebo manželstvo atď. Samozrejme, nie každé nešťastie si musí vyžadovať

nadprirodzené vysvetlenie. V tomto zmysle je dôležité opakovanie istých udalostí (napríklad hynutie dobytku počas niekoľkých rokov), náhle úmrtie, nevysvetlená choroba atď.

Podstatné je to, že pri podobných nadprirodzených vysvetleniach rozprávači reprezentovali negatívne udalosti ako výsledok snahy iných ľudí. Predstavou o tom, v čom presne spočíva pôsobenie nadprirodzenej sily, sa z mojich respondentov nikto nezaoberal. Zato každé rozprávanie o porobení alebo bosorkách prezentovalo výsledok pôsobenia tejto nadprirodzenej sily ako zámer istých osôb a tento zámer vždy súvisel so vzťahmi v danej komunite.

Kto a prečo útočí na majetok, lásku a zdravie

Bosorkám boli pripisované najrozličnejšie ujmy na majetku. Mohli napríklad škodiť dobytku a obilii (privolávať krupobitie a búrky). V minulosti však ich najčastejším hospodárskym zločinom bolo odoberanie mlieka alebo masla susedom. Nasledujúce rozprávanie reprezentuje typický prípad vysvetlenia zlej doživosti kravy v dôsledku konania bosorky:

Keď som mala ako pätnásť rokov a slúžila som v Bohuslaviciach. A tam som pásala tiež jednu kravičku. No a naučili ma teta dojiť, a tak ma potom nechali. No a jeden ráz som ju išla ja dojiť, a nechcela. Ona bola inak doťal dobrá, zdala sa mi, potom už nie. A hovorím, viete čo, tetička, však tá krava sa mi nechce dat podojiť... Hovorí: a, Milka, tam naše mlieko, už naše mlieko ktosi podojil. No (smiech), a potom hovorá, nechaj tak, hovorí, však zajtra ráno do východ slunka ju pôjdeš podojiť... A už oni, že keď oné teda, keď ju pôjdem dojiť, takže keď koľko nadojím, to aby som potom od ruky, levú ruku od ruky vyliala do hnoja. No a už čo mi kázali pritom povedať, veru už neviem. No, ešte čosi mi kázali pritom povedať... Potom už to nerobievalo. Lebo to do toho hnoja to mlieko jej sa zesmradilo, a už potom to ona už nedokázala tiež používať, bosorka. Ale ona bola v tých Bohuslaviciach, tá bosorka jedna. Áno, bola, bola. A viete, kde bývala? Pochádzala ze Štvrťka a bývala na tej zákrate, jak sa točí ten autobus. Taký rozložený dom je to tam. Tri okná sú. Tam ony bývali. Vedelo sa to, to bolo viacej ľudí, čo sa na to sťažovali tam, no. Kedysi aj Valerka hovorila, že Zuzka u nich zbrala mlieko.

(E. H., 87 r., ž, ZS, 2001)

Podobná činnosť bola neodmysliteľnou charakteristikou bosoriek: niektorí rozprávači dokonca považovali “vymiznutie” bosoriek v súčasnosti za dôsledok úpadku súkromných gazdovstiev a teda toho, že ľudia už nemajú kravy:

No aj tu, ale čil nemajú čomu pobosorúvať, lebo tu kráv neni (smiech). Čo by tak komu odoberali, vždy vyprávali, že to odebrala jedna druhej to mlieko. Aj maslo potom. Len to mlieko odebrali lebo čo, no ale to ešte kedysi, pravda, čil to už ne.. no, možné také robic kej nemáme kráv?

(M. Ch., 83 r., ž, ZS, 1998)

Ujmy na majetku sa však môžu pripisovať bosorkám aj v súčasnosti: istá pani mi napríklad rozprávala, že jej záhadne zmizla z peňaženky väčšia suma peňazí. Nevedela si to vysvetliť, a preto zmiznuté peniaze “na tú bosorku zvalila, že jakosi tí peniaze previedla” (T. B., 72 r., Ž, ZS, 2001). V minulosti však jednu z hlavných ekonomických položiek predstavoval dobytok, a preto údajné útoky bosoriek najčastejšie smerovali do maštale:

My sme mali strašne pekný dobytek a pekne sme to mávali. A len nám každý rok nám uhynulo krava, teliatko a vždy nám niečo uhynulo, no, zdechlo. No a potom nám povedali, keď to stále bolo, každý rok, no, to trvalo hádam aj tri-štyri roky, povedali nám mama: vieš čo, vyhrab si pod nosnicami, čil nemáte tam čosi. Nuž, a my sme vyhrabali pekne všetko, vyhádzali, ale sme ništ nenašli. Ale potom nám to nekapalo. Áno, no či to bola pravda, no čo ja viem. Ale potom nám to nekapávalo. Nieкто urobil, no. Nuž, boli ľudia všelijaké, tiež, nebojte sa.

(E.P., 79 r., ž, ZS, 1998)

Hľadanie bosorky alebo človeka, ktorý porobil v podobnom prípade zodpovedalo hľadaniu toho, kto mohol poškodenej osobe závidieť a mal z poškodenia osoh:

No, to jenna tiež v Bošáci, no. Tá také nohy boľavé hrozne mala, a tam povyše nás, jak sme bývali. No a susedia tam žaluvali, oni mali kravy, z paše prišli - plné vemená, plné mlieka. A ani kvapky mlieka krava nedala. A tá suseda, tá to chodila, vedela počarovať, sa premeniť na žabu. A táto to mlieko chodila im, brala. Tým kravám. A ony mali mlieka doma bárkoľko, a títo susedia nemali nič.

(A. V., 67 r., ž, ZS, 2001)

Vedeli povedať, že mlieko že brala druhej, boli gazdiné, ale to ja tomu som neverila. No potom ona mala vác, od svojich kráv a ona mala vác a tá druhá že mala menej... Potom povedali ľudia, že počarila tá druhá. To už na niekeru vedeli povedať, no ale to len tak, potajomne.

(H. Š., 86 r., ž, ZS, 1998)

Nemenej často bola bosorkám pripisovaná ľúbostná mágia (práve v tejto oblasti bosorky bežne poskytovali magické “služby” svojim susedom a hlavne susedkám). Narušenie ľúbostných vzťahov, nešťastná láska alebo manželské nezhody sa vysvetľovali magickým pôsobením alebo porobením z pomsty:

A najviac je to tak, keď za kerou chodeu, a potom si hu nezobrau, tak zarobili.

(A. B., 80 r., ž, SS, 2000)

Moja mama to hovorila, naproti nás bol pekár. Tam bola pekarňa. A vedľa nás boli susede, babka jenna, však teda aj nevesta, aj syn. A povyše bývala jenna, a tá od toho pekára mali trafiku, cigarety predávala, a druhý brat boli slobodný, ten mal pekarňu a ten druhý zať pomáhal mu, ale mal tú trafiku... mal s jennu decko. A nechcel je. Nechcel si ju zobrať. A ona povedala, aj jej mama, že však počkaj, že ja ti porobím. Tak to kdesik cestou vyondela od kohosi, tak to varili, ale čo to bolo, ja neviem. Tak to hovorili, no. Aj tá babka boli taká.

(A. V., 67 r., ž, ZS, 2001)

Tá suseda, čo som bola, von mal už prv nejakú známosť, a potom vzal si druhú. No ale tam musela nejaká porobenina byť, no vona strašne, aj dve deti mali, ale nenávidela toho muža a len nožon, a bola by ho zabila a zabila a furt. Nemohla vubec ništ. To bolo porobené.

(H. V., 80 r., ž, SS, 2000)

Údajné útoky bosoriek v prípadoch pomsty, a to nielen pomsty v ľúbostnej sfére, smerovali na to najdôležitejšie v živote človeka - na zdravie a dokonca aj na život. O porobení, či už zo strany bosorky, alebo s bosorkinou pomocou, sa hovorilo aj v iných prípadoch, keď medzi ľuďmi z akéhokoľvek dôvodu zavládla nevraživosť. Často sa porobenie pripisovalo príbuzným, zrejme vďaka zložitosti a intenzite rodinných vzťahov:

Poznám, teda som počul, to presne že aj tý osoby skutočné, aj v našej rodine bola taká, čo mala porobené, aj zomrela z toho. Áno. Aj potom na oplatku sa práve išiel na ten Hrozenkov. A spatky sa porobilo, a znovu, a umrela aj tá druhá. Začala nejako bláznit'. Začala bláznit' a hádam do mesiaca bola hotová. A ešte to bolo kmotry. A potom, hádam aj, ja neviem, desať rokov potom, on zostal teda vdovec. A na desať rokov na to si našiel potom, druhý raz išiel oženiť. A naraz sa to, že vlastne prečo mu tá žena umrela. Tak, pár rokov bol ženatý, ale išiel aj on za tú ženu tam kdesi, na ten Hrozenkov. A tá povedala: vy ste muž tej, čo som tu pred desať rokmi. Presne tá žena vedela, že to je muž, bár ho jakživ nevidela. A čo ste teraz prišli? Povedal: chcel by som sa odvdáčiť aj ja tej istej. Tak ona poradila aj jemu, čo má spraviť, aj teda čo majú, neviem, čo čosi sa zakopávalo, už si to nejak neviem... Čosi zakopali, jej látku jakúsi, jako z jej odevu niečo zakopali kdesi. Pod prah. To si spomínam. Nejak pod maštalný prah. A ona keď chodievala jako dojit' kravy, tak musela cez to prechádzať. No a tá osoba umrela takisto. A na smrteľnej posteli, ešte to viem, vidíš, to si teraz spomínam, na smrteľnej posteli sa ona priznala k tomu, že to, že čo spravila. Lebo strašne že mala nejaké bolesti a spínala ruky: preboha, prečo sa takto, že jako musím trpieť, alebo niečo také. A potom, keď odišial, že pán farár, čo ju zaopatroval, potom sa priznala, že ona si teraz spomína, že zrejme ju Pán Boh potrestal, za to, že čo spravila hentej. No ale už sa nedalo nič robiť, tá už bola mŕtva a táto zomierala. Aj to vedela tá baba tam na tom Hrozenkove, že nejaká strašne blízka rodina. No a to boli kmotry doslova. Čo teda jedna druhej spravila, že? No ale potom zabralo aj jednej, aj druhej, obidve pošli z toho. (J. M., 53 r., m, ZS, 1998)

Obvinenia z magického škodenia teda vznikali v dôsledku negatívnych udalostí v tých najdôležitejších sférach existencie: keď vznikla ujma na majetku, keď sa narušil ľúbostný alebo manželský život a keď človek ochorel a zomrel. Ak v takýchto prípadoch vzniklo podozrenie o nadprirodzenom pôsobení, hľadala sa osoba, ktorej by daná udalosť prospela. Inými slovami, hľadal sa

motív škodenia, a to vždy zo strany členov danej komunity. Takýmito motívmi boli závisť, nevraživosť, láska, pomsta - emócie, ktoré sa nájdu v každej ľudskej spoločnosti.

Bosorky a susedia

Nie každá osoba, ktorú obvinili z porobenia, bola považovaná za bosorku. Zatiaľ čo ojedinelé prípady porobenia boli pripisované bežným susedským alebo rodinným nezhodám a nemali významnejší dopad na reputáciu aktérov, trvalé podozrenie z bosoráctva sa stávalo súčasťou sociálnych vzťahov v dedine. Podobné obvinenia zvyčajne neboli otvorené a šírili sa “potajomne”, prostredníctvom klebiet. Typickými výpoveďami v tomto zmysle boli:

To ja neviem, hentá by... hentá, vraj jej mamka, tá mala byť tú bosorkú. Ale nehovorte, že som vám to povedal.
(O. G., 79 r., m, ZS, 1998)

Tá by vám vedeli vyprávať, ale ony to hádam ani nepovedia. Nepovedia, aby nemali nejaké opletačky lebo čo.
(M. Ch., 83 r., ž, ZS, 1998)

Poznáš hu? Pravdaže poznala... No ale nepovedali, že kto bol, čo bol. Ale ja som bola taká dotieravá, že jako vyzerá, no ale nepovedali. Len tak, no, že nebýva ďaleko, naproti. To mi povedali. Ale nepovedz ani materi, ani nikomu nesmieš povedať, lebo potom by si zomrela. A ja som sa potom toho držala. Bosorky, to boli. Lenže to bolo, hovorím, tajno, lebo keby to bolo vyjavilo, tak by tá rodina bola celá trpela.
(M. O., 77 r., ž, SS, 2000)

Počas svojho výskumu som zaznamenala rozprávania o bosorkách v každej dedine (z celkového počtu 16), avšak len v troch z nich mi povedali konkrétne meno. Dve z týchto údajných bosoriek už zomreli, zatiaľ čo tretia “pôsobila” v súčasnosti (svedčila o tom aj drevená “záclona”, ktorú jej sused

vybudoval medzi domami, aby zabránil jej čarám). Táto údajná bosorka, žena v strednom veku, rázne odmietla so mnou komunikovať; rozprávala som sa však s členmi jej rodiny, ktorí mi potvrdili existenciu klebiet a rozhodne popreli ich pravdivosť.

Podnetom pre obvinenie z bosoráctva bol v tomto prípade príbuzenský vzťah tejto ženy s vedomkyňou zo Starého Hrozenkova, ktorý sa mi nepodarilo overiť. V dvoch ďalších prípadoch však podozrenie z bosoráctva vzniklo na inom základe: obe tieto ženy boli dlhodobo obviňované z odoberania mlieka. Obe pritom patrili k solventnejším rodinám, t. j. do určitej miery “vyčnievali” z majetkových pomerov. Významnosť tohto faktu potvrdzuje aj to, že vo väčšine prípadov pri charakteristike bosoriek ako takých sa predovšetkým uvádzal hmotný prospech, ktorý mali zo svojej činnosti. Dá sa teda predpokladať, že ženy z trochu bohatších rodín sa ľahšie stávali terčom pre podozrenie: bosoráctvo bolo vnímané ako prostriedok pri podvádzaní, teda získaní majetku na úkor iných ľudí.

Priame obvinenia z bosoráctva (no nie z “obyčajného” porobenia) boli podľa mojich informácií zriedkavé, hoci obvinené osoby o klebetách vedeli. Historik Robin Briggs ukazuje, že takéto obvinenia a prepuknutie honu na bosorky v Európe nasledovali po prevratných udalostiach (vojnách, hladomoroch a pod.), ktorých dôsledkom bolo zhoršenie majetkových pomerov a vyostrenie sociálnych vzťahov⁵. Výpovede svedkov v bosoráckych procesoch sa často vyznačovali nadmiernymi emóciami voči obvineným (zúfalstvo, bezmocnosť, pobúrenie, strach, túžba potrestať vinníka), pričom tieto emócie podľa všetkého existovali aj predtým, no v tlmenej podobe. Reputácia údajných bosoriek sa budovala dlhšiu dobu a po celý čas ich vzťahy so susedmi sprevádzali skryté podozrenia a nevraživosť.

Mnohé výpovede mojich respondentov sa vyznačujú podobnými potlačenými emóciami, hlavne strachom a pobúrením. Bosorky sa vnímali ako ľudia, ktorí majú prospech z nešťastia iných a ako nebezpečné osoby, ktoré

prekračujú normy spoločnosti. Deštruktívnosť bosoriek a ich anti-sociálna povaha nachádzajú vyjadrenie aj v rozšírenej predstave o bosoráckom spolku ako “anti-spoločnosti”, cieľom ktorej je škodenie danej komunite. Údajné stretnutia bosoriek v lese alebo na krížnych cestách (t. j. na nebezpečných miestach) vyvolávali také isté emócie ako jednotlivé prípady poškodenia majetku alebo zdravia:

No a že tam sedel, a že pekne jak on na tej tráve sedev, krčil sa, že takto si pušku držal, a ony vedľa neho, držali sa že všetky za ruky a si povýskovali, pospevúvali a utekali po tej širokej ceste dole, skade tie autá chodili s tým štrkom. No a hovorí, že potom prišli na dedinu, do jedného humna, tam jedna z nich asi bývala, a ešte v tom humne tancovali. No a že si myslel, že dočkajte, vy, ja vám špatne nechcem povedať, špiny jedny, je toto možné? A že ich normálne poznal. Poznav, že keré to boli. To boli že úplne mladé ženy. Vydaté. No a že si myslel, že vystrelí na ne, že však on ich dobre poplaší. A puška mu nevystrelila. To on sa prísahav, že to bola pravda. Že však už bol vyslúžený vojak. Že vystrelí, že ich chce poplašit', ale puška nevystrelila. No potom že sa už pekne potratili, odišli každá domov, pekne ich videv, aj kde išli, keré to boli, všetko. No a hovorí, potom som prišiel domov a za záhradu, vystrelím. A dobre, puška vystrelila. Hovoril, že je toto možné?
(A, ž, 70 r., SS, 2000)

Inú situáciu môžeme pozorovať v prípade vedomkýň. Na rozdiel od bosoriek-škodkýň tieto ženy nezapierajú svoju nadprirodzenú moc a poskytujú magické služby otvorene. Ich činnosť je nielen zdrojom ich príjmov, ale aj istého sociálneho kreditu: môže totiž byť prospešná každému, i keď vďaka jej ambivalentnosti sa vedomkyne považujú za potenciálne nebezpečné osoby. Táto činnosť je teda súčasťou sociálnych vzťahov nielen v negatívnom, ale i v pozitívnom zmysle a nepovažuje sa za anti-spoločenskú. Z hľadiska sociálnych vzťahov má teda zmysel odlišovať trvalé obvinenia z bosoráctva nielen od ojedinelých prípadov porobenia, ktoré mohol vykonať ktokoľvek, ale i od “vedomkárstva”, t. j. špecializovanej magickej činnosti, ktorá mala tak pozitívny, ako aj negatívny dopad.

Záver

Poverové rozprávania o bosorkách svedčia o tom, že príčiny podozrenia z magického škodenia vždy súviseli so sociálnymi vzťahmi a sociálnou interakciou. Univerzálnymi motívmi, pripisovanými škodcom, boli závisť, pomsta a snaha zbohatnúť na cudzí účet. Údajné bosorky teda boli vnímané ako osoby, ktoré s pomocou nadprirodzených prostriedkov podvádzajú iných; ich konanie často vzbudzovalo silné emócie. Vzťahy takýchto ľudí s ich susedmi boli poznamenané strachom a tajnou nevraživosťou a stávali sa nezanedbateľným faktorom, ktorý pôsobil na vzťahy v celej komunite.

Zatiaľ čo z ojedinelých prípadov porobenia mohol byť obvinený ktokoľvek, systematické škodenie bolo pripisované len určitým osobám. Trvalé podozrenia vznikali v súvislosti s majetkom: ich hlavnými terčmi boli rodiny, ktoré boli do určitej miery solventnejšie ako ostatné, no neboli “priveľmi” bohaté - inými slovami tie, ktoré vyčnievali z majetkových pomerov len natoľko, aby ich prosperita mohla byť pripísovaná podvádzaniu. Na rozdiel od týchto bosoriek-škodkýň, činnosť ktorých bola vnímaná ako anti-sociálna bosorky-vedomkyne pôsobili aj v pozitívnom smere. Ich činnosť mohla byť prospešná každému a preto bola súčasťou siete sociálnych vzťahov.

Neochota rozprávačov uvádzať mená bosoriek a celková vyhýbavosť výpovedí vo vzťahu ku konkrétnym osobám naznačuje zložitosť skúmania predstáv o bosorkách. Na základe svojich doterajších výsledkov však môžem predpokladať, že predstavy o bosorkách ako susedkách-škodkyniach zd'aleka nie sú minulosťou. Príčiny dlhodobej zotrvačnosti týchto predstáv a ich univerzálnej rozšírenosti môže pomôcť vysvetliť kognitívna antropológia, ktorá sa zaoberá vzťahom medzi ľudským myslením a kultúrou. Tieto príčiny môžu spočívať v spôsobe, akým ľudské myslenie reprezentuje udalosti v svojom prostredí.

Ľudská myseľ má totiž vlastnosti, ktoré sú nutné pre život v spoločnosti a ktoré sa vyvinuli ako dôsledok našej existencie ako sociálnych bytostí. Vďaka

evolučným mechanizmom reprezentuje naše myslenie konkrétne udalosti v podobe kauzálnych reťazcov, pričom výhody alebo škody sú reprezentované ako výsledok snahy “niekoho”: naše sociálne prostredie je pre nás zdrojom ochrany, rozličných výhod, ale i nebezpečenstva. Týmto “niekým” sú často nadprirodzené bytosti, alebo ľudské bytosti s nadprirodzenou mocou⁶.

Overenie príslušných antropologických teórií a bližšie skúmanie tejto citlivej problematiky vyžaduje dlhodobý výskum, potrebný pre preniknutie do sociálnych vzťahov vo vybranej lokalite. Zatiaľ môžem konštatovať, že predstava o bosoráctve má priamu súvislosť so vzťahmi v komunite: nielen poskytuje vysvetlenie negatívnych udalostí ako dôsledku konania osôb s istou reputáciou, ale aj pôsobí na celkovú sieť sociálnych vzťahov.

POZNÁMKY

¹ Pozri napríklad Favret-Saada, J.: *Deadly words: Witchcraft in the bocage*. Cambridge 1980; Luhrmann, T. M.: *Persuasions of the Witch's Craft: Ritual Magic and Witchcraft in Present-day England*, Oxford 1989; Adler, M.: *Drawing Down the Moon*, Boston 1986; Newall, V.: *The Witch Figure*, London 1973.

² Pod vierou v bosoráctvo tu nerozumiem obraz bosoriek v súčasných filmoch a literatúre, ani romantické predstavy o stredovekých bosorkách ako ochrankyniach pohanskej tradície, ani rozličné okultné praktiky, ani satanistické pseudo-kulty; pod predstavami o bosoráctve rozumiem predstavy o *konkrétnych* ľuďoch s nadprirodzenými schopnosťami, ktorí škodia iným.

³ Je potrebné poznamenať, že rozprávania vo väčšine prípadov pochádzajú od ľudí staršej generácie: títo respondenti boli preferovaní pri spomenutom religionistickom výskume, pretože bol orientovaný na archaické predstavy. Môj súčasný výskum poverových rozprávání je zatiaľ v tomto smere taktiež obmedzený, pretože sa nachádza v začiatkoch a pretože som začala práve od rozprávačov staršieho veku. Súčasné formy viery v bosoráctvo môžu byť iné ako v minulosti.

⁴ V zahraničnej anglofonnej literatúre sa pojmy *withcraft* (bosoráctvo) a *sorcery* (čarodejníctvo) taktiež zvyčajne rozlišujú.

⁵ Briggs, R.: *Witches and Neighbours*, London 1996.

⁶ Boyer, P.: *Religion Explained*, London 2001.

KLÚČOVÉ SLOVÁ: mágia, bosoráctvo, čarodejníctvo, sociálne vzťahy

POUŽITÉ SKRATKY:

A anonym

m muž

ž žena

SS stredné Slovensko

ZS západné Slovensko

LITERATÚRA

Adler, M.: *Drawing Down the Moon*, Boston 1986

Briggs, R.: *Witches and Neighbours*, London 1996

Boyer, P.: *Religion Explained*, London 2001

Favret-Saada, J.: *Deadly words: Witchcraft in the bocage*. Cambridge 1980

Luhmann, T. M.: *Persuasions of the Witch's Craft: Ritual Magic and Witchcraft in Present-day England*, Oxford 1989

Newall, V.: *The Witch Figure*, London 1973